

Степан ПРОЦЮК

ПИСЬМЕННИК
про письменників

DISCURSUS

УДК 821.161.2
П 84

Обкладинка на ілюстрації Світлани Романченко

Процюк Степан.

Письменник про письменників [есе] / Степан Процюк —
Брустури : Дискурсус, 2024. — 176 с.

ISBN 978-617-8326-46-3

Це збірка проникливих і щемких есеїв про життя і творчість українських письменників. Хтось із них іще за життя став відомим і шанованим, хтось здобув визнання лише після смерті, а про когось ми й тепер мало що знаємо. Одні демонстрували сміливість і силу духу, протистоячи спершу імперським, а згодом радянським намаганням знищити чи маргіналізувати українську літературу, а інші мушили поступитися й аж до смерті служити владі, марнуючи свій талант і розриваючись між бажанням вижити й прагненням залишитися собою. Комуś же вдалося втекти за кордон, та це також не стало порятунком, а лише різновидом душевних тортур. Кожен зробив власний вибір, але твори цих письменників — частина українського літературного спадку й заслуговують на те, щоб їх читали й аналізували, щоб ними наповнювалися й надихалися. Для ґрунтовнішого ж їх осягнення варто не тільки знати історичний і культурний контекст, а ще й брати до уваги думки фахівців. А хто може краще зрозуміти письменника і глибше осмислити його твори, як не інший письменник?

Тексти, позначені в змісті астерисками, опубліковано в газеті «День» (day.kyiv.ua) у 2019–2020 рр.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не варто відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

© Степан Процюк, текст, 2024
© Дискурсус, видання, 2024

Тарас Шевченко
1814-1861

МЕДІУМ ТАРАС

Його життя було сповнене великих парадоксів. Воно часто хиталося поміж стражданнями і милістю. Бувало по-всякому, але таки найчастіше — поміж стражданнями від людей і милістю від Божого промислу.

Його друзі, різного віку і в різний час, від по-своєму прекрасних «мочеморд» до петербурзьких приятелів останнього року життя, додавали тепла його серцю, яке відчувало такі стани і можливі майбутні події, із честю витримати які було б не під силу тисячам пересічних сердець.

Його любило багато людей, але він почувався самотнім. Як сказав би Герман Гессе про такий тип людини — «степовий вовк». В екзистенційній

поезії Шевченка «Косарі», де пронизливо відображене розуміння тимчасовості перебування людини в земному житті, змальовано інфернальну силу смерті, яка за допомогою алегоричного косаря безперейно звільняє місця для наступних поколінь, щоб відтак покосити і їх. У поезії зображено жаску для людини проминальність, яка не залишає каменя на камені від людського життя з будь-якою, навіть найуспішнішою, його подієвістю:

*І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.*

Містичний припис на житіє мученика врешті звів його в могилу. Творець нової української душі не міг вічно спочивати в холодному його серцю Петербурзі. Промова Пантелеймона Куліша (мовлена, здається, устами напівбога під час виступу над могилою Тараса) заклала підвалини його спершу ще невиразного, але щоразу міцнішого культу.

Перепоховання праху Тараса Шевченка на Чернечій горі перетворило покійного на великого українського Сфінкса, а цю гору — на найвеличніше світське місце уповання на нетлінність нації. На Чернечій горі сповідалися, одружувалися, заклада-

ли підвалини побратимства. Тут спалив себе Олекса Гірник, не витримавши радянської тоталітарної сваволі.

Тарасові портрети письменні і неписьменні селяни вивішували як ікони в себе вдома. Багато з освіченіших селян не лише у Великій Україні, але й у Галичині знали напам'ять весь або добрі шматки його «Кобзаря». «Кобзар» ставав щоразу популярнішим, особливо після смерті Шевченка, яка стала початком дивовижного спалаху його духовного життя.

Жінки, можливо, тимчасово заповнювали частинку його великого люблячого серця, але своєї Богині йому так і не вдалося зустріти. Таке, на жаль, буває з багатьма чоловіками — саме в цьому він не був винятком...

Його картини, офорт і графіка та повісті російською мовою, безсумнівно, є свідченнями вибуху таланту ренесансового типу. Проте його україномовні вірші і поеми, над якими, бувало, піджартував у своєму «Щоденнику», без перебільшення пробудили колективну національну волю. Ці вірші й поеми в перекладах утрачають свій чар. Їхня енергетична сила переважно не надто зрозуміла іноземцям. Але Промисел розпорядився, щоб вони промовляли до української душі: тихо, але так, що ця тиша відлунювала спершу в десятках, сотнях, а потім у тисячах і мільйонах сердець.

Його заслання лише увиразнило місію цієї людини, народженої для посередництва між тонкими енергіями Галактики і пробудженням волі до життя оспалої української народності. Медіум Тарас постраждав за свої вірші від шовіністичної царської Росії.

Його не любив Іван Тургенєв. Шевченка фактично ненавидів Віссаріон Белінський, пишучи з дивним «людинолюбним» пафосом, що він також дав би Шевченку десять років заслання, а то і більше: «Будь я на месте его судьей, я бы дал ему не меньше».

Тарас, попри всі випробування і негаразди, нерідко відчував у своїй долі й божественну милість. Між стражданнями й осяяннями, карами і милістю проминуло його коротке земне життя.

Ким він був для України? Святим медіумом? Випадковою грою Промислу, який юного кріпака з талантом малювати вирішив зробити відновником напівживої національної душі? Митцем ренесансового складу, заблуканим у ХІХ столітті?

Великим Тарасом, якого навіть українофоби не могли до решти спалюжити? Чи всім разом і всім, ще не вимовленим?..

Степан Руданський
1834-1873

ЗРЕЧЕННЯ

6 січня проминуло 187 років від дня народження Степана Руданського. Дивно склалася доля в цього поета із широким діапазоном таланту.

Прижиттєво не вийшло жодної його книжки. Першу збірку видала Олена Пчілка завдяки рекомендаціям її брата Михайла Драгоманова через кілька літ після смерті Степана Руданського...

Батько, сільський священник Василь Руданський, покладав на Степана найбільше сподівань, розуміючи обдарування хлопця (хоч мав іще трьох синів — Григорія, Олександра та Юхима — і дочку Ольгу), відтак найдужче зненавидів його, відмовивши в матеріальній підтримці, коли Степан

після Шаргородської бурси і духовної семінарії вибрав медико-хірургічну академію в Петербурзі.

Його батько був священником, то мусив чути вислів Христа: «Той, хто мене любить, той мене зрадить». Сина зрадив він, ще і з презирством ставлячись до писання Степана українською...

Кохання до вродливої Марії Княгницької вродилося лише в болісний невроз очікування і зречення. Стверджують, що Марія також любила молодого поета, який вирішив порвати з духовенством, але якраз це рішення унеможливило їхній шлюб. Та й майже безперервна розлука, як повільний і хворий вогонь, лише сприяла невідворотному забуттю. Зречення — різних форм і відтінків — ціле життя переслідувало цю високоталановиту й нереалізовану людину. «Мене забудь», «Ти не моя», «Повій, вітре, на Україну» є не лише піснями, а й тонкими та печальними пам'ятниками вимушеному зреченню.

Аж у Ялті він зійдеться з багатодітною вдовою Явдохою Широкою. Але навряд чи з великої любові...

Здавалося б, що такий чулий і витончений поет є незмірно далеким від будь-якого гумору. Але — несповідимі шляхи Господні! — його співомовки були доволі яскравими на тлі більшості тогочасного українського літературного асортименту. Не менш потужними були і його ліричні та патріотичні вірші (наприклад, доволі відомий «Гей, бики, чого ж ви стали»).

Першовідкривач жанру в юній літературі багатомільйонного народу, що ще майже не тямив сам себе, молодий поет часто бував напівголодним і голодним. Здається, бажання їсти присутнє навіть у гумористичних віршах, як-от «Пан та Іван в до-розі», де витіснене почуття голоду компенсується мріями про раблезіанські (за мірками пана чи Івана) трапези. Коли брат Григорій посилає йому одного разу до Петербурга п'ять карбованців, то зворушений Степан не може надякуватися у своєму листі...

Коли Степан Руданський завершує навчання в Петербурзькій медико-хірургічній академії, де тоді вчилася багато українців і до певної міри панував український дух, то те, що на лікарську зарплату він може мати коженденні обіди, без пауз, видається (щоправда, короткий час) лікареві, який у Ялті народився, і поетові, який у Ялті остаточно завмер у душі Руданського, вершиною життєвого успіху...

У Ялті клімат був ліпшим для хворого на сухоти, які набув, найімовірніше, у Петрополі, як він називав холодний і притягальний для багатьох талановитих мешканців Російської імперії Петербург. Але в Ялті відбулася остаточно відмова від творчості. Ще робив окремі переклади... Але це була літературна агонія.

Степан Руданський у Ялті провадив над своєю душею систематичний садомазохістський ритуал літературного відречення.

Чесний до прозорості лікар у реальному світі, а у світі душевного життя, мрій та покликання письменник, Руданський не брав як санітарний лікар жодних хабарів у тамтешнього купецтва, за що його особливо ненавиділи. Будь-хто інший на його місці купався б у розкоші в тогочасній Ялті — але не він. Під час епідемії холери рятує інших, захворює сам. Загострюються проблеми із сухотами.

Не доживши навіть до сорока літ, Степан Руданський помирає в Ялті, де й похований. І справді, як він і передчував, мало хто заплакав після смерті маловідомого поета, талант якого розпізнали не одразу, а Пантелеймон Куліш таки був категорично проти друку віршів і співомовок молодого петербурзького студента (можливо, приревнував, бо вони сподобалися Парасці Глібовій).

Хіба міг уявити чесний до прозорості ялтинський лікар, який, може, у душі вже зненавидів літературу від надмірної любові, що українські гумористи — усі як один! — колись називатимуть його своїм літературним батьком, а його пісня «Повій, вітре, на Україну» стане відтак однією з найпопулярніших? Можливо, таке прижиттєве сподівання додало б йому більше сил і він вижив би під час дикого розгулу епідемії? Можливо, потім би прижиттєво вийшло кілька його книг, які достеменно стали б популярними?

На жаль, історія літератури не визнає умовного способу...

Іван Нечуй-Левицький
1838-1918

ВІЧНИЙ ПАРУБОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Він покинув роботу вчителя російської словесності, щоб стати першим професійним українським письменником. Він конструював свої ідеологічні романи, як-от «Хмари», в атмосфері майже цілковитої байдужості або несприйняття. Його твори було за що критикувати, але саме «Хмари» витворили новий тип патріота, саме в «Хмарах» нуртує болісне письменникове шукання ідеального героя, відданого українізації в найширшому сенсі.

Іван Нечуй-Левицький (перша частина прізвища — псевдонім; рідкісне поєднання псевдо

і прізвища, що також відображає певну ексцентричну химерність світобачення цього письменника) прожив усе життя київським самітником. Він багато років у той самий час прогулювався з парасолею в руці, за будь-якої погоди, кожного дня. Такою прогулянкою мовби виконував якийсь складний ритуал, якісь замовляння життєвих стихій, допомагаючи собі парасолею, неначе скіпетром жерця...

Але з ним були всі Миколи Джері та Кайдаші, усі його Параски і Палажки, яких ми пам'ятаємо й по-своєму любимо ще з отрочих літ. Він витворив їх силою свого письменницького таланту. Як писав хтось із тогочасних критиків, його «Кайдашева сім'я» була «*малюнками сільського ідіотизму*». Невисокий і сухорлявий, із самітницьким стилем життя, Нечуй-Левицький, що, за реплікою Франка, часто «*скаржився на якусь жолудкову слабкість*», не лише зображав усю трагікомічну безпросвітщину селянського життя.

Письменник конструював іншу національну дійсність іще задовго до знаменитого гасла Хвильового «Геть від Москви!». У статті «Сьогочасне літературне прямування» він закликав писати мовою «старої баби», доводячи читачеві непотрібність для нього тогочасної російської літератури. Можна сказати, що Іван Нечуй-Левицький був першим українським «літературним націоналістом», звісно, у найкращому значенні цього слова.

Але так само він не сприймає тогочасну нову українську літературу, нещадно критикуючи її в статті «Українська декаденщина» (1911 р.), чи будь-які вкраплення галицьких діалектів, непо-рушно зафіксувавши в мозку різновид централь-ноукраїнського діалекту своєї матері, що мав стати, на думку Нечуя-Левицького, еталоном української літературної мови.

У творах Нечуя-Левицького незрідка є прикра-шені нелогічні завершення, як-от у «Бурлачці» чи «Кайдашевій сім'ї». Трапляється дискусійне ро-зуміння психології жінки. Такі недохопи, що мо-жуть впливати навіть з особливостей характеру, є в кожного письменника, навіть класика. Але най-перше, що хочеться констатувати, — це певний магнетизм творів Нечуя-Левицького, їхня осо-блива енергетика, яка затіняє слабші місця. Своїми творами з болісними шуканнями відповідей, з еле-ментами гумору та сатири в зображенні гірших рис національної ментальності, тонким і зворушливим описом кращих, вартих захоплення ментальних рис цей письменник є одним із перших у незримо-му пантеоні національної класики.

Коли йому було 12 років, мати померла. З бать-ком-священником стосунки в нього та старшої сестри завжди були відчужені. Письменник згаду-вав, що малими вони не сміли заходити до батька, який «*все писав проповіді*». Пізніше юнак покине

навчання в духовній семінарії, не пішовши шляхом батька. Зате образ покійної матері став для спершу хлопчика, а потім юнака і дорослого чоловіка святиною для вічних незримих молитов в ім'я її пам'яті.

Письменник не був відкритим до спілкування з людьми. Стверджували, що він навіть не досидів святкування в тісному колі 25-річчя своєї ж літературної діяльності, посилаючись на строгий, із нахилом до ритуалізації, режим сну... Усі найкращі сили власної душі Нечуй-Левицький покладає на творення популярної, особливо для того часу, прози. Там відбуваються найпалкіші розмови, там запалюються, як вечірні зорі, найясніші пориви людського серця, там спалахують і гаснуть цілі світи людських долі.

Цілком можна припустити, що письменник, який назавше залишився парубком, усе шукаючи відмовки від одруження, вважав власну сім'ю певним оскверненням пам'яті матері, яка так рано пішла в могилу й навіть розлуку з якою хлопчик болісно переносив іще за її життя... Також він усе життя дослухався до старшої сестри, яка його, немічного й замежово самотнього, здала в київську богадільню, де письменник швидко помер у 1918 році. Помер невідомо за яких обставин, найімовірніше, зазнаючи лютого холоду, голоду і принижень...

«Він жив тільки літературою і заради літератури. Поза літературою не було у нього нічого», — надзвичайно влучно скаже критик Сергій Єфремов про Івана Семеновича Нечуя-Левицького, вічного парубка, одруженого з українською літературою.

Іван Карпенко-Карий
1845-1907

СТОЇК

Справжнє прізвище цієї знаменитої української родини — Тобілевичі. Іван бере псевдонім від імені свого батька і прізвища улюбленого героя п'єси Тараса Шевченка «Назар Стодоля» Гната Карого (до речі, його діти називалися Назар і Галя). Його брат Микола сценічним псевдонімом бере дівоче прізвище матері — Садовська, а брат Панас — назву річки Саксагань.

Мушу вдаватися до певного калейдоскопа життя цієї людини. Був від природи врівноваженим. Майже стоїчним. Інакше достойно не пережив би дику каламуть канцелярської роботи в молодості вперемішку зі злиднями. А коли одружився з Наді-

єю Тарковською (зі знаменитого, з українським корінням роду), то виховав семеро дітей. Дочка Галя важко захворіла, потім померла від менінгіту. Також помирає дружина, лагідна й романтична, непристосована до важкої праці і вічної боротьби. Незадовго помирає і мати, що назавжди залишилася для братів і сестри Тобілевичів, так би мовити, Великою Матір'ю.

Іван Тобілевич стає актором. Трупи постійно змінювали склад. Артистам українського театру було важко. Вічне мандрівне життя, часті матеріальні труднощі. Отримує в спадок хутір Надія. Живе між селянами, по-справжньому зрозумівши їхню душу. Заступившись за молоду хористку Софію Дітковську, над якою насміхалися деякі підпилі артисти, вдівець і гадки не мав, що в цей момент доля протягує йому великий подарунок — вірну і віддану молоду дружину.

Вона їде з ним до Новочеркаська, бо Івана Тобілевича як поліційного працівника арештують за неблагонадійність. Там їх чекало кілька важких літ. Пожежі, урядові переслідування. Але водночас саме там Іван Тобілевич починає писати п'єси, що на очах ставатимуть підмурівком репертуарної політики українського театру.

А потім було всякого: звільнення; театр, де Іван Тобілевич є і драматургом, і актором; постійна боротьба за те, щоб театр вижив; смерть сестри Марії

Тобілевич-Садовської; знову час до часу життя на хуторі з його шматочками ідилії, де він пише свої «Сто тисяч», «Хазяїн», «Сава Чалий» та ін.

Його п'єси «Сто тисяч» і «Хазяїн» випікали нещадним вогнем сарказму найгірші вади української ментальності, може, набуті в безрадісному колоніальному виживанні: скнарість, підлу примітивну хитруватість, провінційно-хуторянський індивідуалізм. Терентій Пузир («Хазяїн») має статки, які не снилися Герасиму Калитці («Сто тисяч»), що лише мріяв, захлинаючись власною слиною: «Їдеш день — чия земля? Калитчина. Їдеш два — чия земля? Калитчина... Диханіє спирає».

Трагедія «Сава Чалий» зачіпала найболючіші й так звані прокляті запитання майбутнього розвитку українства і способів для такого розвитку. Два шляхи — Сави Чалого і Гната Голого, зіткнення мужності, фанатизму з хитрістю, зваженістю, а то і підступом заради Вітчизни (не заради особистого блага!) — примушують дотепер задумуватися над гордієвими вузлами українства.

Драма Івана Тобілевича «Безталанна» (її перша назва була ліпшою — «Безталання») висвічувала темноту людських душ, їхні короткі спалахи світла й хащі егоцентричних бажань і марень, прикриті поверховими словами про любов... Також п'єса мала виразний екзистенційний відтінок, де йшлося про швидкоплинність щастя, особливо в тих випадках,